هەڵوێستی ڤۆڵتێر لەبەرامبەر ئاییندا

(جەمال پیرە)

"من ناتوانم لەگەڵتدا بژییم‌و بەبێ تۆیش ناژیم"

(لە نامەیەکی خۆیدا ڤۆڵتێر ئەم دێرەی بۆ پادشای برۆسیا نووسیوە)

ڤۆڵتێری پێشەواوهزرمەندی رۆشنگەریی یەکێکە لە گرنگترین ئەو فەیلەسوفانەی سەردەمی خۆی کە زۆرترین قسەی هەبووە لەسەر ئایین وبەیەکێ لەهەرە عەقلانیترین فەیلەسوف دادەنرێت کە کاریگەرییەکەی تاوەکو حالی حازر بەسەر تەواوی مرۆڤایەتییەوە ماوە ، هەڵبەتە لێرەدا مەبەستم ئەوە نییە کە ڤۆڵتێر بە خوێنەر بناسێنم ، ئەوەندەی مەبەستمە بەگشتیوبە کورتی هەڵوێستی ئەم فەیلەسوفە لەبەرامبەر ئایین‌و پەل‌وپۆکانی لەبەرامبەر فەلسەفەکەی بەگشتی‌وبەخێرایی روونبکەمەوە دیارە کە ڤۆڵتێر هاورێ‌وماموٚستای فریدریکی دووەمی شای برۆسیا بووە بەلاّم گرنگە بزانین کە هاورێیەتییەکەیان چەندین هەڵبەزودابەزینی بەخۆوە بینیوە کە هەندێجار دەگاتە رادەی دژایەتیکردنی ئاشکرایانەی یەکتر ئینجا لەسۆنگەی دروستکردنی پەیوەندی نێوان رووناکبیرودەسەلاّت دا دووبارە پەیوەندییەکەیان دروست دەبێتەوە، تا گەیشتە ئەو ئاستەی لەنامەیەکیدا بۆ پادشا ئەم گوتەیەی سەرەوە بنوسێ‌و بڵێ " من ناتوانم لەگەڵتدا بژییم‌و بەبێ‌تۆیش ناژییم" بەلاّم پرسیار لێرەدا ئەوەیە کە چی شتێ بووەتە هۆی ئەوەی ئەم پەیوەندییە دروست بێت ؟ئایا دەمارگیریی ئایینی بووە کە لەو سەردەمەدا تەواوی ئەورووپای سەرقالکردبوو؟ یان خۆشەویستی فەلسەفە بووە بەو پێیەی کە فریدریکی دووەم لای خۆی خۆی بە فەیلەسوف ناودەبرد بەردەوامیش هەولیدەدا لە فەیلەسوفان نزیک بێتەوە ، وەك ئەوەی لەوکاتەدا تەواوی ئەو رووناکبیرانەی لەبەر نەبوونی ئازادی رادەربرین لە ولاّتی خۆیاندا نەمابوون بانگی کردن‌و لە بەرلین لە ئەکادیمیایەکدا کۆی کردنەوەوهەموو پێداویستییەکی بۆ دابینکردن ، ڤۆڵتێریش یەکێ بووە لەو فەیلەسوفانەی لەوێداگیرساوەتەوە لەبەر ئەوەی پێشتر لەلایەن پادشای فەرەنساوە دووجار لە قەلاّی باستیل دەستگیر کرابوو. ڤۆڵتێر بەردەوام هەولیدەدا راشکاوانە بۆچونەکانی خۆی لەبەرامبەر ئاییندا دەربرێ ، ئەو وەك زۆرینەی کریستیانەکانی فەرەنسا لە خێزانێکی کاسۆلیك مەزهەب بووە کە دواتر بوو بە دوژمنێکی سەرەکی فەندەمێنتالییەتی کاسۆلیك، راستییەکەی ئەمیش وەك زۆرینەی فەیلەسوفانی سەردەمی خۆی هەوڵیدەدا عەقلانییەت لەسەرجەم ئایینەکانەوە ئازاد بکات بەردەوام دژی دروشم‌وئەفسانەوسروتە ئایینی‌وخورافاتەکان بووە ، ئەوەی کە لەکاتی خۆیدا بەلای زۆرینەی خەڵکییەوە سەیر بووە ئەوە بووە کە ڤۆڵتێر بایەخی بە ئایینەکانی هیندوچین‌وفارس‌وئیسلام دەدا بە شێوەیەکی گشتی ، بۆ نموونە قورئانی وەرگێردراوی سەرزمانی فەرەنسی‌و لاتینی دەخوێندەوە، ڤۆڵتێر هەر لەم کاتەدا لەوە گەیشتبوو کە سەرجەم ئایینەکان گفتوگۆن دەربارەی خۆشەویستی ئەوانی تر ، ئەو بەلای سروتەکانەوە نەدەچوو ئەوەندەی گرنگی دەدا بە لایەنە مۆرالییەکەی ئایینەکان لەگەڕان بەدوای ناوەرۆکی ئایینەکاندا بۆی دەرکەوت کە هەموویان وەك یەك بانگەشەی راستی‌وڕێزگرتن‌و مۆڕالی مرۆڤ دەکەن بەلاّم گرفتەکە لەدیدی ئەودا زانایانی ئایینی بوون بەبڕوای ئەو یەکەمین کەسێك کە لەم پرەنسیپانە پاشگەزبێتەوە لەو سەردەمدا پیاوانی ئایینی بوون، لەگەڵ ئەوەی جۆری دروشم‌و بڕوا لاهووتیی‌و سروتەکان لەئایینێکەوە بۆ ئایینێکی تر جیاوازە، ڤۆڵتێر لەم جیاوازییانە کەمدەکاتەوە وە بەلای ئەوەوە گرنگ نەبوون، ئەوەندەی هەموو شتێکی لا رێژەیی بوون وەك لەوەی رەها بن بەپێی بۆچونی پیاوانی ئایینی‌ومەزهەبییەکان، لەوێشەوە گرنگترین شت لە مەسیحییەتدا بەلای ڤۆڵتێر سروت‌وبڕواوبۆچونی ناوەرۆکە دژە عەقڵەکانی ئەو ئایینە نییە بەڵکو پرەنسیپە مۆرالییەکانی(الاخلاقیە) بەرجەستەکراوی ناو ئینجیل خۆیەتی ، ڤۆڵتێر لێرەوە هەموو ژیانی خۆی بۆ لێکۆلینەوە بەروارد‌کارییەکانی ئایینەکان تەرخانکرد، توانی خۆی بەو بەدواداچونانەی خۆی لە مەسیحییەت دەرباز بکات ، ئەو ئایینەی کە خۆی بە تاکە ئایینی راستەقینەوگەردوونی دادەناو سەرجەم ئایینەکانی تری بەر لەخۆی‌و دوای خۆیشی رەتدەکردەوە، ڤۆڵتێر کاتی سەرنجی دەدایە ململانێی نێوان پیاوانی نێو یەك ئایین‌وکێبەرکێی مەزهەبی‌و دواتریش شەرو کوشتارەکانی کە سەراپای ئەورووپای گرتبووەوە بیری لەوە کردەوە کە گوتاری خۆی راستەوخۆ ئاراستەی خەڵکی بکات بەوەی کە دەست بە گیانی لێبووردەیی (Tolerance) خۆیان بگرن ، دەکرێ بڵێین کە ئەم فەیلەسوفە تاکە کەسێکی سەردەمی خۆی بوو قسەی لەسەر پلورالیزمی ئایینی‌وجیاوازی کردبێت، پێی وابوو کە

هەرگیز بۆمان ناکرێت سەرجەم مرۆڤایەتی وەك یەك بێ جیاوازی ئایینی بدۆزینەوە تەنانەت ئەگەر وەهاش ڕێککەوت ئەوا لە جیاوازی بۆچونو بیرکردنەوەوشیکردنەوەو تەئویلی ئاییندا وەکویەك نابن، بۆیە پلورالیزم(التعددیه) لەدیدی ئەوا شتێکی ناچارییەودانپیانانیشی زەرووڕەتە، تا وای لێهات ڤۆلتێر خۆی داوای ئایینێك بکات بەلاٚم چ ئایینێك ؟1 ئایینێك بێت دوور لە بڕوای لاهوتیو سروت ،لەهەمانکاتدا پێی وابوو هەر ئایینێك داوای چاکەونکۆڵی لەخراپە بکات ئەوا ئایینێکی ڕاستەقینەیە ، بەدەر لەهەموو ئەرك‌و کردەوە وسروت‌وئەرکە پراکتیکییەکانی ئایین،چونکە بەلای ئەوەوە شتی زیادەن.لەگەل ئەمەدا ڤۆلتێر هەوڵیدەدا مەسیحییەت لەشتە زیادەکان پاك بکاتەوە تاوەکو ببێتە ئایینێکی عەقلانی یاخود ئایینێك کە تاکەکانی بەرەو خزمەتکردنی کۆمەلگا کەیئاراستە بکات، لە ڕاستیدا ئایین بەلای ڤۆلتێر مامەلە بووە لە بۆچون، هەر تاکێك بتوانی" خاوەن کردەوەیەکی چاك و مامەلەیەکی گونجاو بێت لەگەڵ کۆمەڵ‌و دەورووبەردا ئەوا ئەو کەسە باوەڕدارترین کەس دەبێت ، باوەڕداری ڕاستەقینە لای ڤۆلتێر ئەو کەسەیە کە مەترسی بۆ سەر دراوسێ‌وکەسانی خاوەن بیروبڕوایەکی جیاواز نییە تەنانەت ئەگەر رۆژێکیش نەچێتە کلێسا ، بەکورتی هەموو مەبەستی ڤۆلتێر لەمەدا بونیاتنانی کۆمەلگایەکە خاڵی لە توندوتیژیی‌ودەمارگیریی ، دیارە کە لەدواییدا بۆچونەکانی ڤۆلتێر بوون بە بنەمایەك بۆ لەدایکبوونی کۆمەلگایەکی مەدەنی وە رەگ داکوتانی عەلمانییەت ، وەك ئەوەی کە لە خۆرئاواوە بەدی دەکرێت وەلی ئەگەر بێینەوە سەر لایەنە فەلسەفییەکەی ڤۆلتێر بەلای من وەك زەرووڕەتێك وایە هەموومان حەقیقەتی کاریگەریی ئەو فەیلەسوفانە بزانین بەسەر خودی کەسێتی ڤۆلتێرەوە، لەهەمانکاتدا زەرووڕە بۆچون‌و وێنا کردنەکانی ڤۆلتێر لەبەرامبەر فەلسەفەدا بزانین چونکە بەدەگمەن ڕێککەوتووە لەو سەردەمەی دەمارگیریی‌وسەرەتای دروستبوونی هەستی ناسیۆنالیستی‌یەوە کەسێکی وەك ڤۆلتێری فەرەنسی و گیرساوە لە ئەلمانیا ،دانیش بەوەدا بنێت کە ئەو خۆی‌وفەلسەفەکەی خۆی بە زادەی فەلسەفەی ئینگلیز دابنێ لەراستیدا ڤۆلتێر بەتایبەت لە ژێر کاریگەریی زانای سروشت‌وفیزیك نیوتن‌و فەیلەسوفی عەقلانی ناودار جۆن لۆك بووە، لەهەمانکاتدا لەگەڵ هەندێ لە بۆچونەکانی دیکارت نەبوو هەرچەندە دیکارت فەرەنسیش بووە بەلاٚم کاتێ دیکارت دەگاتە ئەو بڕوایەی کە بۆماوەیی کاریگەریی بەسەر هزری مرۆڤەوە هەیە هەر لەبەر ئەمەش بوو بەلای جۆن لۆکەوە شکایەوە چونکە جۆن لۆك ڕاستەوخۆ لە دوای دیکارتەوە هات و تیۆرە ناودارەکەی خۆی راگەیاند کە بە پێچەوانەی دیکارت بوو وەختێ دەڵێ مێشکی مرۆڤ لەسەرەتاوە کە لەدایك دەبێ وەك لاپەڕەیەکی سپی وایە ئەوەی کە وەریدەگرێت ڕەنگدانەوەی دەورووبەرەو زیاتر نا، ڤۆلتێر یەکێ بووە لەو کەسانەی تارادەیەکی زۆر سەرسام بووە بەم گوتەیەی جۆن لۆك تاوای لێهاتووە فرەیزە بەناوبانگەکەی خۆی لە ئاست جۆن لۆکدا رابگەیەنێت بەم شێوەیە وەسفی دەکات "رەنگە تاکو ئێستا کەسێك لەدایك نەبووبێ بەقەد جۆن لۆك کەسێکی دانا و میتۆدی‌و لۆژیکی‌و عەقلانی‌و وردبین بێ، جۆن لۆك کەسێکە بەتەنها پشت بە ئەبستراکتە میتافیزیکییەکان نابەستێ بەلکو واقیعییانە پشتدەبەستێ بە ئەزموون‌و پراکتیکییەت‌و هەستیاریی" هەر لەبارەی جۆن لۆکەوە دەڵێت " من گەرامەوە بۆ جۆن لۆك وەك جۆن منالێ دەگەرێتەوە لای باوکی، خۆم لەباوەشی ئەو مرۆڤە مەزنەدا بینییەوە" دەتوانین بڵێین کە ڤۆلتێر سەرجەم بۆچون‌و وێناکردنەکانی خۆی لەبەرامبەر ئاییندا لەرێگەی خوێندنەوەی بیرمەندانی ئینگلیزەوە بەدەستهێنابوو بەشێکیش لە رێگەی لێکۆڵینەوەکانی خۆیەوە بوو هەروەها چاودێریی تایبەتی خۆیشی بۆ شەڕە مەزهەبییەکانی کاسۆلیك پرۆتستانت لە فەرەنساوئەوروپا دا بوون بە پاڵپشتێکی چاکی زانیارییەکانی، ئەو پێی وابوو کە پرەنسیپی سەرەکی بۆ ئایینی عەقلانی ئەوەیە کە دەڵێ " لەگەڵ خەلکیدا بجولێوە وەك چۆن حەز دەکەی خەلکی لەگەلتا وابن" ئایا کەسێك هەیە بیەوێ زیانی پێ بگات؟ ڤۆلتێر پێی وابوو کە چەمکی عەقلانییەت بۆ ئایین لەگەڵ تەواوی مرۆڤایەتی‌دا دەگونجێ نەك بەتەنها مەسیحییەکان یاخود موسولمانان یان جولەکەوبوزی‌وهندۆسی‌و هتد ..رەگەزی مرۆیی بەبڕوای عەقلانییەت لە بنچینەوکۆتاییەکەیدا یەك رەگەزە، ڤۆلتێر جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە پرەنسیپە ئەخلاقییەکانی‌مرۆڤ لەگەڵ بوونی جیاوازیی لە مەزهەب‌وبیروبۆچون‌ونەتەوەوزماندا هاوبەشن پرەنسیپەکان بۆهەموو مرۆڤێك پێ لەسەر سروشتی کۆمەلاٚیەتی مرۆڤ دادەگرن،مرۆڤیش گیانلەبەرێکی کۆمەلاٚیەتییە ، ڤۆلتێر لە خالێکدا بەپێچەوانەی لۆك بیردەکاتەوە بەلاٚم وەکو دیکارت دەڵێ نا بەلکو پێی وابووە کە هەندێ لە تایبەتمەندییەکانی مرۆڤ وەك بۆماوەییەك بۆ مرۆڤ دەمێنێتەوە بۆنموونە پرەنسیپ‌وسۆزوبۆچونەکان ،ڕاستیشە چونکە هەموو لایەکمان لەگەڵ لەدایکبوونمانەوە بەبێ ویستی کەسمان سەر بە ئایینێك یان مەزهەبێکین وەك بۆماوەیەك، بەلاٚم لەگەڵ ئەوەشدا ڤۆلتێر پێی وایە تێکەلاٚو بوونی جیهانی دەرەوە هۆیەکی سەرەکیە بۆ بەرهەم هێنانی بۆچوونەکانمان، چونکە هەموو مرۆڤێك خاوەن هەمان ئەندامانی هەستیارین، لە کتێبەکەیدا فەرهەنگی فەلسەفی ڤۆلتێر دەڵێ ئەو ئامانجی بەرپاکردنی شۆڕشە لە عەقڵ، شۆڕشێك پشت ببەستێ بە عەقڵ‌و گیانی ڕەخنەیی‌کە گیانێکە دەرفەت دەبەخشێتە ئێمە بۆ ئەوەی لە دەمارگیری ڕزگارمان بێت کە خۆی لە رەت کردنەوەی ئەویدیدا دەبینێتەوە، لەهەمان کاتدا ڕێگەمان بۆ خۆش دەکات تا بەئازادی بیربکەینەوە،

گومانیشی تێدا نییە کە سەرجەم فەیلەسوفانی رۆشنگەریی هەر یەکێ لەلای خۆیەوە خۆی خزاندبووە نێو شەڕێکی هزریی کاریگەر لە دژی پیاوانی ئایینیوخودی کلێسا ،شەڕێك دواتر ئەو بوونەوەرەی لەدوای خۆیدا بە جێهێشت کە پێیدەوترێت مۆدێرنێتە،ئەوان لەسەردەمی رۆشنگەریدا ئەو فەزایەیان خوڵقاند بوو کە رۆشنبیر بە مانا راستەقینەکەی خۆیەوە وەك کەسێکی یاخی بناسرێت ، یاخی لە ترادیسیۆنە بۆماوەییەکان لە پەیوەندییوگرێبەندە کۆمەڵایەتییەکان وەك ئەوەی کە لێکۆڵەری ناوداری ئەمەریکی پرۆفیسۆر پۆل مامۆستای مێژوو لە زانکۆی "تۆلسا" پێی وایە کە شتێك نەبوو بەناوی رۆشنبیریی تەندروست تاوەکو چەرخی رۆشنگەریی نەهات"چونکە لەوێوە رۆشنبیر وەك یاخیترین شەڕکەریململانێیە سەختەکان لەبەرامبەر کاراترین هێزی دونیا کە داب‌ونەریتە کۆمەڵایەتیوئایینییەکان بوون وەستایەوە، ئەوان لەو سەردەمەدا شەڕوململانێوپێکدادانە هزرییەکانیان خستە نێوان دوو تێرمی جیاوازو کاریگەرو خاوەن پێشینەی جیاواز کە خۆی لە ئایینوزانستدا دەبینییەوە ،لەگەڵ ئەمەشدا کەسێکی وەك ڤۆلتێر دێو قسە لەسەر رەتکردنەوەی تەواوی ئایینەکانی بەر لەخۆی دەکات ،بەڵام لەگەل خۆیشیدا جاڕی ئایینێکی تر دەدات ، ئایینێك بەبێ پیاوانی ئایینیوکتێبێکی دیاریکراو،ئایینێك بێت سیما دیارەکەی خۆی لە نێوان عەقلوسروشتدا ببینێ،تەنها هەوڵێکی سەرەکی ئەویش دەرخستنی نهێنییە گەورەکەی جیهانی مرۆڤ بوو لەسەردەمی خۆیدا ،ئەو پێی وایە بەتەنها عەقلە دەتوانێ مرۆڤ بەرەو ئاقارەکانی تێگەیشتن لە سروشت ببات،لەهەمانکاتدا ئەگەر تێبینی سەرجەم کارەکانی ڤۆلتێر بکەین ئەوەی بەدەردەکەوێت دەستبەرداربوونی حەتمییانەی مرۆڤە لە هەموو بە پیرۆزکراوێك کە بەسەری دا سەپاوە یاخود وەك بۆماوەیەك بەدەستی گەیشتووە،جگە لە داڕشتنی رێساو بنەماکانی دەوڵەتو شێوازەکانی بەیەکەوە ژیان،لە ئایینە نوێکەی ڤۆلتێردا شتێك دەپەرسترا کە پیاوی ئایینیو کتێبێکی دیاریکراووپیرۆزی نییە، تا خەڵکی لەسەر زەمینی واقیعدا لەبەرامبەریاندا بچەمێنەوە،

راستییەکەی گەورەترین تێبینی پۆزەتیڤانەی هزری ڤۆلتێر بەجێهێشتنی کولتوری داسەپاوی رابردوو بوو بە هەموو ئەو بەها ئەخلاقیانەی کە لەخۆی گرتبوون، لەبەرامبەریشدا بەرجەستەکردنی ئایینێك یان راستتر بڵێین رێڕەوێك بوو لەسەر بنەماو بەهای ئینسانییەتدا رەنگرێژیی کرابوون،کە لەحەقیقەتدا دەکرێ ببێتە بنەماوپرەنسیپێك بۆ جیهانبینیو تێڕوانینی مرۆڤانەی ئەو سەردەم لەبەرامبەر ژیانوبیرکردنەوەکانی مرۆڤ ،هەموو ئەو بۆ چوونانەی ڤۆلتێر کە لەڕاستیدا دەسکەوتی مێژوویین بۆ تەواوی مرۆڤایەتی لەسەر دەمێکدا لە دایك بوون کاتێك کە دەسەڵاتی سەرکوتکەر لە فەرەنسادا بەهاوپەیمانی لەگەڵ فەندەمێنتالیزمی مەسیحی فەرمانڕەوایەتیان دەکردو خەڵکیش تێکڕا ناچاری مل کەچ بوون دەکرا، هەر لێرەشەوە گەورەیی ڤۆلتێر بەدەردەکەوێو دەتوانین بڵێین مرۆڤ لەسەر دەستی کەسێکی وەك ئەو دووبارە دەگەڕێتەوە بۆ بەهاو نرخی ڕاستەقینەی خۆی، لێکۆڵەران لە وەڵامی ئەو پرسیارەی کە دەڵێ لەبەر چی بەبەردەوام ناوی ڤۆلتێر دێت، لە کاتێکدا کەسانی تریش هەن شایەنی باس کردن بن، بە رای من لەبەر ئەوەیە کە ئەو خاوەن زیرەکایەتیەکی لە ڕاددەبەدەرو ئەقڵێکی لۆژیکی پەیوەست بە ڕۆشنبیریەکی فراوان بوو ، لەبەر بۆ چوونە مرۆییەکانیشیەوە دەربارەی دەمار گیری ئایینی کوێرو کۆنزەرڤاتیڤەکانو فەرەنسیە دوا کەوتووەکان کە لە هەمان شێوەی جان جاك ڕۆسۆو ئەوانی تر بەردەوان بەر رقی کۆمەڵ دەکەوتن تا لە کۆتاییدا بوو بە قەڵاو سومبوڵی لێبوردەییو برایەتی، لە ڕاستیدا پێشەنگی فەیلەسوفانی ڕۆشنگەریی فەرەنسیو ئەوروپیو جیهانییە

سەرچاوە :.

-1قاموس العام لفولتير ، مجموعه كبيره من الباحپين باشراف ريمون تروسون و جيروم ميركريس .

-2وتارێکی هاشم صالح لە ئینتەرنێتەوە دەربارەی ڤۆلتێر.